

„A szégyen az öngyilkosságba üzött...”

A NŐK ELLENI ERŐSZAK DISZKURZÍV TEREI

A tanulmány fókuszában a nők elleni erőszak különböző formái (háborús nemi erőszak, családon belüli erőszak) elbeszélhetőségének lehetőségei és korlátai állnak a 20. század első felében. A társadalmi-kulturális tabukkal terhelt témák közelmúltbeli historiográfiai feldolgozásai teret nyitottak a társadalmi párbeszédnek és a szaktudomány módszertani kérdései megvitatásának is.¹ Az említett erőszak típusokban közös, hogy az áldozat *társadalmilag meghatározott* szégyenérzete meggátolja annak elbeszélését, nyilvánossá tételét, így az erőszak és annak következményei legtöbb esetben a női testbe zártan, szinte láthatatlanok maradnak.

A továbbiakban három példa segítségével szemléltetem, milyen típusú erőszak során vallottak nők a szégyenérzet különféle megnyilvánulási formáiról. Eltérő műfajú szövegeket vizsgálva keresem a választ arra a kérdésre, hogy az elbeszélés és az írás aktusai a traumafeldolgozáson túl

miként értelmezhetők. Mitől váltak ezek a szégyennel terhelt történetek elbeszélhetővé, míg mások homályban maradtak? Az elemzett szövegek közt található egy első világháborús sajtólevelezés, illetve két paraszti önéletírás.² Hipotézisem szerint a nők által elbeszélte vagy megírt erőszak-történetek olyan *megküzdési stratégiákként* értelmezhetők, amelyek cselekvőkké avatják az egykori áldozatokat; a narratíva meghatározása által pedig utólagosan alakítóivá válnak egy olyan többszörösen terhelt szituációnak, amelynek alapvetően elszenvetői voltak. A megküzdési képesség (*reziliencia*) és az önálló cselekvési kör (*agency*) fogalmak alapján megkísérlem az erőszakot átélt nők történeteit narratív szinten kiemelni a szégyen által meghatározott elbeszélhetetlenség és a kollektív szenvedésben gyökerező mártírság keretei közül, ezzel egy lehetséges megközelítést javasolva a tabusításon és a megbélyegzésen túl.

Erőszak és elbeszélés: elméleti keretek

A szegyen elbeszélhetetlenségét meghatározó faktorok közt említhetjük a társadalmi viszonyok egyenlőtlenségét, úgy, mint a patriarchális rendszert, amely magába foglalja a nők mint csoport rendszerszintű alárendelődését; ez mind a családon belüli, mind az azon kívüli viszonyokat is meghatározza.³ Szintén fontos megemlíteni még a politikai környezetet is, hiszen az aktuális emlékezetpolitikai irányvonal befolyásolja a történetek elbeszélésének módját, illetve azok tabusítását. A családon belüli erőszak elbeszélhetőségének gátja az olyan ideológiai familizmusra épülő állami diskurzus, amely a családot kizárólagos egységként kezelve elfedi annak belső viszonyait, dinamikáját, ezzel elbeszélhetetlenné téve a férfi-nő konfliktusokat.⁴ A második világháborús nemi erőszak elhallgatásához pedig hozzájárult az ország szovjet érdekszférába kerülése, ami nem tette lehetővé a Vörös Hadsereghez kötődő erőszak tettek elbeszélését.

A nemi erőszak 1989 után egyfelől az emberi jogi diskurzus részeként, majd a 2010-es politikai elitváltást követően az illiberális emlékezetpolitikai diskurzus részeként vált elbeszélhetővé. Ezt a fordulatot, a történetek elbeszélésbeli változását elemzi Pető Andrea az áldozatiság

politikája és a szegyen transzformációja mentén. A szegyen társadalmi aspektusa kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy a szegyenérzet legyőzése, annak nacionalizációja és az elkövető hibáztatásán keresztül könnyen átfordulhat az áldozatiság felértékelődésébe, a mártírság kultuszába. A szegyen nacionalizációja azért fontos jelen – a második világháborúval közvetlenül nem foglalkozó – elemzés számára is, mert az 1990-es évek délszláv háborúja által nemzetközi térben napvilágra kerülő nemierőszak-történetek felerősítették a múltban elkövetett erőszakpasztalatok elbeszélése iránti igényt. A nemierőszak-elbeszélések pedig narratív mintázatokat követnek, amelyeket befolyásol más háborúk történeteinek elbeszélésmódja, illetve a nemzeti emlékezet is.⁵

A traumatikus események narrációját elemezve Agatha Schwartz a 'vocabulary of rupture' koncepciót használva a nemi erőszakot olyan traumatikus eseménynek, töréspontnak tekinti, amelynek leírásához meghatározott szókészlet és kifejezésmód társul.⁶ Suzette A. Henke *Shattered Subjects* című, traumaelméletet kidolgozó könyve a női önéletírást a traumatizált én újra-konstruálására alkalmas folyamatnak tekinti: olyan tevékenységnek, amelyen keresztül az egykori áldozat megalkothatja saját narrációját az őt ért erőszakról, ezzel pedig önálló cse-

lekvéssé formálja a korábban elszenvedett eseményeket. Az írás tehát nemcsak az értelmezés és a trauma-feldolgozás eszköze, hanem annak lehetőségét is magában rejti, hogy a nők megtalálják saját hangjukat, a saját történetüket.⁷ Vagyis az események diszkurzív térben történő újrapozicionálása a túlélők számára cselekvési lehetőséget jelent, a megküzdési képességük bizonyítékeként szolgál, amely segítségével koherens önképet formálhatnak a traumán túl. A használható szókészlet megtalálásán túl azonban a nőknek a hallgatóság hiányával, a potenciális befogadók elutasításával is meg kellett küzdeni, így válhatott a levél, napló vagy önéletírás az események újraalkotásának színterévé.

Háborús nemi erőszak a sajtóban

Az első világháborús nemierőszak esetek kapcsán fontos forráscsoportot képeznek a sajtóhírek, újságcikkek és viták. A probléma újdonsága és korlátozott földrajzi kiterjedése (Északkelet-Magyarország, Délvidék) miatt a hivatalos szervek csak kis mértékben foglalkoztak a civilek elleni erőszak ezen oldalával. A nemi erőszak sajátossága, hogy elsődlegesen a következményei (nemi betegségek, illegális magzatelhajtások, csecsemőgyilkosságok, ide-

gen katonáktól származó gyerekek) kelthetik fel az állam figyelmét, mivel ezeknek van közegészségügyi és politikai vonzata. A sajtóban megjelenő beszámolók hangvétele és érvelése megmutatja, ki és miért tartotta fontosnak, hogy értekezzen a problémáról.

1914–15 telén az észak-magyarországi, kárpátaljai orosz betörés során jellemző volt a civilek elleni erőszak, amelynek részét képezte a nemi erőszak is. A *Pesti Napló* 1915 februárjában közölt a Lelki Klinika rovatában egy olvasói levelet, melyben egy 23 éves, kétgyermekes anya írta le háborús megpróbáltatásait.⁸ A levél keletkezésének körülményeihez tudni kell, hogy az első világháborús katonai nemi erőszakot követően először merült fel társadalmi szinten a nemi erőszakból fogant terhességek megszakításának gondolata. 1914 szeptemberétől a galíciai, bukovinai és észak-magyarországi orosz betöréseket követő erőszakból fogant terhességek 1915 januárjában kezdtek megmutatkozni, a nők pedig orvosi segítséget kértek.⁹ Az itt idézett levél szerzője egy határszéli kisvárosban élt hadbavonult férje nélkül, amikor a második orosz invázió során a kozák katonák megszállták a helységet. Kiskereskedését kifosztották, otthonát feldúlták.

De azt a rettenetes brutalitást, amit velem elkövettek... nem, én ezt nem tudom el-

*mondani, nem tudom leírni... Megőrülök a szégyentől, a megalázástól, a tehetetlen dühtől... Oh, azon a rettenetes éjszakán a rémület, az undor, a fájdalom, a szegény az öngyilkosságba űzött... Meghalni, meghalni, az volt az egyetlen gondolatom...*¹⁰

Az esetlen, mégis bátor megfogalmazású szöveg ugyan felkelti az olvasó gyanúját a valóságát illetően, azonban jelen esetben számolnunk kell a traumatizált elbeszélő töredezett narrációjával, valamint meg kell jegyeznünk, hogy ekkor újdonságnak számított a nemi erőszak nyilvános felvállalása. Vagyis a szöveg merész, de a sajtóban minta nélküli. Látszik, hogy az elbeszélőnek nincs megfelelő szókinccse – nem is lehetett – a történetek elmesélésére. Hozzá kell tenni, hogy az esemény megélése és a lejegyzése között rövid idő telt el. Mindaz, amit a szexuális trauma feldolgozásáról, elbeszélhetőségéről és annak korlátairól tudunk, megjelenik a fenti levélben. A szégyen, düh, öngyilkossági kísérlet, a férj ítéletétől és a terhességtől való félelem mind elemei az erőszak-elbeszéléseknek: önmaga hibáztatásán, az önutálaton kívül főként a társadalmi ítélethez kapcsolódó érzelmeket figyelhetünk meg.¹¹ Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy ebben az esetben a szégyen legyőzését és a nyilvánosság vállalását a nem kívánt terhességtől való félelem motiválta: egy fenyegető, a jelen traumatikus

eseményeinél is rosszabb jövőbeli esemény bekövetkeztétől való félelem volt az, amely utat engedett a segélykérésnek.¹²

Nők elleni erőszak az egodokumentumokban

A következő két példánkat az egodokumentumokban megjelenő erőszak-történetek adják. Elsőként a széki parasztasszony, Győri Klára *Kiszáradt az én örömem zöld fája* című önéletírása, amely a néprajzi szakirodalomban műfajának legismertebb darabja.¹³ A mesemondóként ismertté vált asszony az erdélyi néprajzkutató Nagy Olga biztatására kezdte el megírni élet-történetét, amelynek háromszor fogott neki, mindig javítva, csiszolva előző kéziratának mondandóját. Az első világháborút követően, a megözvegyült Filep Istvánnal kötött érdekházassága évtizedekig tartó szenvedést hozott az asszony számára. A durva, tanulatlan és érzéketlen férfival eltöltött érzelmileg sivár évek megkeményítették a feleséget is. Míg férje élt, titokban írt.¹⁴

Az önéletírás értelmezéséhez szem előtt kell tartani, hogy a paraszti társadalomban a lányok kultúrába való belenevelődése során alapvető érzéssé formálódott a szégyen. A különböző tabuk és tilalmak szorításában a szégyen erkölcsiséghez

kötődő aspektusa került előtérbe. A házasság és párválasztás során pedig a nemiséghez tapadó szégyenérzet dominált, az ismeretlentől való félelemmel keveredve.¹⁵ Győri Klára amennyire tudta, igyekezte elkerülni a testi kapcsolatot férjével. A nászéjszaka kendőzetlen leírása elsőként az ő visszaemlékezéseiben jelent meg, nem kis port kavarva nyomtatásban történő megjelenésével.

*Nagyon sok helyen haton is aludtak abba a szobába, após, anyós, nagylány, nagylegény. Na, ne félj világ! Én inkább meghaltam volna, mint mások jelenlétében engedjek. Na, még igazán először nem-hogy melegekdek, én úgy reszkettem, úgy fáztam. Mindegy: ő volt az erős.*¹⁶

Az önéletrajzról kialakult szakmai vita összegzése során Nagy Olga világhossá tette, hogy a kieroszakot szexuális kapcsolatokról Győri Klára sokéves ismeretségük során soha nem beszélt.¹⁷ Ez magyarázható azzal is, hogy a parasztasszonyok az erőszakotörténeteik elbeszélése kapcsán nem tudhatták, ki, hogyan ítéli meg történeteiket. A férjjel éveken keresztül tartó, örömtelen és kényszerű szexuális kapcsolatról a korszakban *fel sem merült*, hogy erőszaknak tekinthető. A rendszeres nemi kapcsolatot férj és felség között a házasság részének tekintették, amit a felek vállaltak a frigy megkötésével. Ez a felfogás pedig kizárta a házasságon

belüli szexuális erőszakot, amelynek jogi szankcionálására csupán 1997-től van lehetőség. A probléma komolyságát jelezte, hogy Győri Klára szégyenérzetét legyőzve még egy városi orvoshoz is elment, hogy adjon valami szert, amitől nem kívánja majd férje a nőket. Egy későbbi, derékfájás miatti orvosi látogatása alkalmával történt abúzusról is beszámolt könyvében.

A kötet fogadtatása kapcsán a falusi asszonyok elutasító véleménye mögött meghúzódó érv, hogy *„ilyeneket nem szokás leírni”*.¹⁸ Vagyis elválík egymástól az asszonyok maguk közti beszéde a nyilvánosság számára írt vallomásoktól: a közreadás médiuma és a közönsége határozta meg annak elfogadhatóságát, illendőségét. A fogadtatást meghatározta a lokális erkölcsi modell és az ahhoz szorosan kötődő felekezet is: a kálvinista Havadon – szemérmertlenségre hivatkozva – teljes elutasítás, míg a katolikus Csíkszentdomokoson az elbeszélővel történő azonosulás és szimpátia volt megfigyelhető.¹⁹ A szakmai elutasítást kiválthatta az is, hogy Győri önéletrajza nem illeszkedett a kanonizált parasztságcépbe és megtörte a Székről kialakított idealizált koncepciót is.

Az önéletírás megjelenése megsértette a privát és nyilvános szféra éles elválasztását, valamint az ellen a hallgatóságos konszenzus ellen munkálkodott, amely elbeszélhe-

tetlenné teszi az intim szféra és az erőszak kapcsolódási pontjait. Az ilyen típusú megszólalás átrendezi a kapcsolatokat és a közösségen belüli erőviszonyokat, ezzel pedig indulatokat vált ki. Azokban a női önéletírásokban, ahol nyíltan megjelenik a házasságon belüli erőszak, a narratíva és a reprezentáció átlépi a korábban élesen elválasztott magán- és nyilvános szféra határait.²⁰ A határsértő cselekedetek pedig önmagukban is szankcionálandónak minősülnek, ezért válhatott ki éles ellenérzést az ilyen típusú elbeszélések közül elsőként megjelent kötet, Győri Klára élettörténete. Itt ugyanis találkozott az elbeszélő saját szégyenérzete, ennek leküzdése, valamint az olvasók és a falu vélt vagy valós szégyene. Vagyis a visszaemlékezés alkotója saját szégyenének elbeszélésével és transzformációjával a közösségben váltott ki több szintű szégyenérzetest: egyfelől az intim részletekbe betekintést nyerő, *voyeur* pozícióba kerülő olvasó szintjén, másfelől a falusiak Győri Klára által láttatott önmaguk szintjén.²¹

Az 1970-es években népszerűvé váló műfaj egy másik példáját a Bajor Nagy Ernő Pulitzer-díjas újságíró szerkesztette kötetben találjuk, amely a Szabad Föld 1974-es *Életünk történelem* pályázatára beérkező díjnyertes önéletírásokat tartalmazza.²² Ebben a kötetben olvasható az esztergomi Kőrösi Jánosné Horváth

Magdolna önéletrajza, amelyben megírta tapasztalatait a kamaszkori cselédéletről: egy nemierőszak-kísérletről és egy erőszaktételről számolt be vallomásában. A mezőgazdasági, majd házi cselédség után egy kocsmába szegődött el a fiatal lány, ahol egy főhadnagy vetett rá szemet és próbálta meg „elcsábítani”. Az erőszakkísérletre adott reakció először a küzdelem felvállalása volt.

*Egyformák ezek mind, gondoltam, és megírtam őt. Elkezdtünk birkózni. Leszakadt a ruhám válla, és én rúgtam-haraptam, ahol értem, amíg egy óvatlan pillanatban kiugrottam az ágyból.*²³

A hirtelen jött támadás ellenére volt annyi lélekjelenlét a lányban, hogy lehetőségeihez mérten visszatámadjon és elmeneküljön. Horváth Magdolna a történetek után otthagyta munkaadóját és egy kávézóban kezdett dolgozni. Ott megismerkedett egy századossal, aki rendszeresen kereste a társaságát és kedveskedett neki. Mikor egy napon a férfi munkaügyben hívatta a lakására, üdvözlés után a lány haját kezdte simogatni, megkínálta csokoládéval, és pénz adott neki.

A százados egyszer csak megmarkolta a vállamat, és vitt az ágy felé, ami ott volt szétvetve. Én csak sírtam, nem volt erőm védekezni. A százados elment, és órák múlva egy katona jött, az engedett ki, mert

*rám volt csukva az ajtó. Azt hittem, a szégyentől meghalok, úgy szégyelltem magam a katona előtt.*²⁴

Ebben az esetben már azt látjuk, hogy a korábban fizikai küzdelmet is felvállaló lány, most védekezni sem volt képes. A jelenségre magyarázatot adhat a férfi részéről fokozatosan kiépített, bizalmi jellegű kapcsolat, illetve a cselédsorból való szabadulás vágya és az ezekkel összefüggő „lefagyás” jelensége. A nőt a szobából kiszabadító katona kapcsán megjelenő szégyen ismételten a társadalmi meghatározottságra utal. A megerősökolt, zaklatott lelkiállapotú fiatal nő szégyene egy számára ismeretlen férfi vélt vagy valós ítéletétől való félelem tükrében jelent meg.

Az eset nem maradt következmények nélkül. A nemi erőszak következtében fogant terhességek kapcsán átélt személyes vívódásba ad betekintést az önéletrajz egy másik részlete, amely egyúttal a fiatal cselédlányok teljes kiszolgáltatottságáról is tanúskodik. A cselédek közti információáramlás tehát magába foglalta azokat a „megoldási lehetőségeket”, amelyek egy nem kívánt terhesség esetén előttük állhattak. Az öngyilkosság különböző formái közül itt a házilag elkészíthető vagy könnyen hozzáférhető mérgek (pl. arzén) jelenthették a leginkább fájdalommentesnek gondolt kimenetelt. Horváth Magdolna végül a munka-

adója által intézett illegális magzat-elhajtás mellett döntött, mivel ígéretet kapott, hogy utána maradhat az állásában, azonban a beavatkozás után elbocsátották. A megesett lányok társadalmi helyzetéhez is erkölcsi vonatkozású szégyen tapadt. Az öngyilkosság itt nagyon is valós alternatívának tűnt, hiszen legtöbb esetben családjukhoz nem térhettek vissza, munka és szállás híján pedig a városban sem maradhattak. Ez a megbélyegzett státusz társadalmi védőháló hiányában a prostitúció, az öngyilkosság vagy a csecsemőgyilkosság felé terelte a fiatal nőket.²⁵

Összegzés

A tanulmányban három példán keresztül láthattuk, hogyan befolyásolta a szégyen a nők elleni erőszak elbeszélhetőségét: egy első világháborús nemi erőszak sajtóban történő megjelenítése, illetve két paraszti női önéletrajz, amelyben az elkövetők a férj, az orvos és egy katona voltak. A személyes történetek elbeszélése heves elutasítást válthatott ki a közösségeken belül, ami magyarázható a normák megsértésével: az elbeszélők nyilvánosan áthágták a női szocializációs mintákhoz kapcsolódó magatartási szabályokat. Míg első esetben a szégyennek nyilvánosság előtti vállalását a nem kívánt terhességtől való félelem motiválta, addig

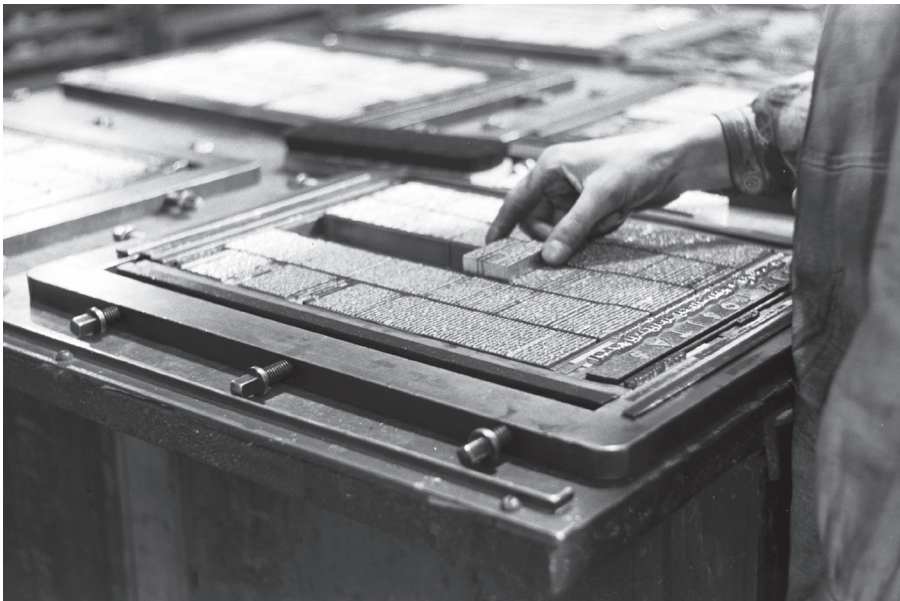
Győri Klára motivációi közt említhető az életút végének közelségéhez kapcsolódó közlésvágy, a számvetés, illetve a saját intő példája általi tanítás is. Horváth Magdolna esetében pedig számolnunk kell a női önéletrajzok iránti megnövekedett kereslettel, a pályázat nyújtotta anyagi és erkölcsi elismeréssel, illetve a két háború közötti időszak sérelmeinek nyilvános vállalása előtt utat nyitó államszocialista sajtó működésével is. Vagyis az emlékezetpolitika változása nem csupán a háborús erőszakot elhallgatását, illetve elbeszélhetőségét határozta meg.

A fenti esetekben az írás éppúgy szolgálhatott a trauma feldolgozásául, mint alkotó cselekvésképp, amely során lehetségessé vált az áldozati szerep levetkőzése. A nyilvánosságnak szánt retrospektív önéletírás, néprajzi adatközlés, tehát a „köszereplés” különböző válfajai az idősebb nők számára közösségi „hasznosságuk” fokmérőjének is számított, tehát képes volt visszaadni azt az önbecsülést, amelyet a korábbi székelyteljes tapasztalatok megcsorbítottak. Így az írás tekinthető a sorsuk saját kezükbe vételének egy eszközeként is.

JEGYZETEK

1. Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2018.; Kunt Gergely: *Kipontozva... Nemi erőszak második világháborús naplókban*. Budapest, Osiris Kiadó, 2019.
2. Győri Klára: *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Kolozsvár, Kriterion, 1975.; Bajor Nagy Ernő (szerk.): *Életünk, történelem*. Budapest, Gondolat, 1978.
3. Offen, Karen: *European Feminisms. A Political History, 1700–1950*. Los Angeles, Stanford University Press, 2000. 20.
4. Dupcsik Csaba – Tóth Olga: Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51. (2008) 4. sz. 307–328.
5. Pető Andrea: Shame revisited in the memory politics of illiberal states. In *Shame! And Masculinity*. Ed.: Ernst Van Alphen. Valiz Publishing, 2020.
6. Schwartz, Agatha – Takševa, Tatjana: Between Trauma and Resilience. A Transnational Reading of Women’s Life Writing about Wartime Rape in Germany and Bosnia and Herzegovina. *Aspasia*, 14 (2020) no. 1. 124–143.
7. Henke, Suzette: *Shattered Subjects: Trauma and Testimony in Women’s Life-writing*. Basingstoke, Macmillan, 1998.
8. Lelki Klinika. *Pesti Napló*, 66. 1915. február 7. 38. sz. 21.
9. Lásd: Pető Andrea – Svégel Fanni: A háborús nemi erőszak és a nőgyógyász lobbij hatása a magyarországi születésszabályozási rendszerre. *Per Aspera Ad Astra* 2021/1. 50–70.

10. Lelki Klinika. *Pesti Napló*, 66. 1915. február 7. 38. sz. 21.
11. Pető 2018. 138–147.
12. Svégel Fanni: Nemi erőszak az első világháborúban. Kérdések, források, problémák. *Sic Itur ad Astra* 72. 2020. 103–132.
13. Győri, 1975.
14. Nagy Olga: Győri Klára könyvének pere. In *Hagyományörző népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Széken*. Szerk.: Keszeg Vilmos. Kolozsvár, Exit Kiadó – Kriza János Néprajzi Társaság, 2016. 99–108.
15. Nagy Olga: *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák*. Budapest, Gondolat, 1989.
16. Győri, 1975. 137.
17. Nagy, 2016. 102.
18. Nagy, 2016. 107. (kiemelés tőlem: S.F.)
19. Nagy, 2016. 108.
20. Keszeg Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, 2008. 309.
21. Svégel Fanni: Családon belüli erőszak a paraszttársadalomban: a paraszti női önéletírások egy lehetséges olvasata. *Sic Itur ad Astra* 73. 2021. 127–152.
22. Bajor Nagy (szerk.), 1987.
23. Bajor Nagy (szerk.), 1987. 310.
24. Bajor Nagy (szerk.), 1987. 314.
25. Kapros Márta: Megesett lányok az Ipoly menti falvak társadalmában. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve X.* 1984. 319–341.

© Fortepan, Chuckyeager tumblr

1938